

Система роботи з формування і розвитку мови дітей з особливими освітніми потребами.

1. Загальна характеристика системи навчання рідної мови дітей із ТПМ.

Проблема навчання і виховання дітей з тяжкими мовленнєвими вадами є досить складною загальнопедагогічною, психологічною і логопедичною проблемою. Її актуальність на сучасному етапі розвитку всієї дефектологічної науки визначається тим фактом, що кількість школярів, які мають труднощі в опануванні шкільними знаннями, вміннями та навичками у зв'язку з системними порушеннями мовлення, збільшується з кожним роком, про що свідчать численні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених (А.Гермаковська, Н.М.Заваденко, Р.І.Лалаєва, О.М.Російська, І.В.Прищепова, В.В.Тарасун, М.В.Шевченко та ін.).

Головною метою корекційно-виховного процесу в спеціальній школі для дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) є досягнення соціальної адаптації школярів, включення їх у повноцінне суспільне життя. Досягнення цієї мети можливе за умов подолання в учнів різних видів порушення усного та писемного мовлення в процесі навчання з різних предметів, забезпечення міцного та свідомого засвоєння загальноосвітніх знань та корекції їх психофізичного розвитку. Саме тому особливого значення набуває вирішення проблеми удосконалення системи навчання в спеціальній школі, а саме: визначення змісту, форм, методів, принципів, прийомів навчання та корекційно-виховної роботи з дітьми з порушеннями мовлення.

Всі компоненти педагогічного процесу, якщо вони знаходяться в органічній єдності, в системних відношеннях між собою, в дидактиці називаються системою навчання.

Тільки система навчання може забезпечити позитивні результати у досягненні педагогічних завдань, мети, що стоїть перед вчителем. Кожен із компонентів методичної системи, вся вона в цілому потребують наукового обґрунтування, опори на певні теоретичні положення таких наук, як психологія, дидактика, логопедія, лінгвістика.

Розглянемо складові елементи системи навчання та ті вихідні положення, які необхідні для побудови системи навчання мовлення та вивчення мови як шкільного предмета:

І. Корекція та формування мовлення у дітей із ТПМ здійснюється в умовах шкільного навчання і виховання. Разом із цим в спеціальній, і в масовій школі вивчають мову як предмет. В першу чергу, становить базу оволодіння основами наук, підготовки до життя і праці.

Система роботи по формуванню мовлення та вивченню рідної мови повинна враховувати **необхідність паралельного вирішення корекційних та загальношкільних навчально-виховних завдань**, таких як розширення в учнів кругозору та формування на дій основі понять про оточуюче середовище в різних видах діяльності, формування особистісних якостей

(самостійності, цілеспрямованості, активності та ін.). Це означає, що заняття по формуванню мовлення необхідно планувати так, щоб вони носили **виховуючий, розвиваючий характер**.

2. Суттєвим вихідним положенням для побудови роботи по формуванню мовлення та вивченню рідної мови є необхідність чіткого розмежування таких понять, як «мова» і «мовлення». Ці поняття є фундаментальними та вихідними для спеціальної методики мови. Спираючись на них, вона визначає мету і завдання формування та розвитку мовлення та вивчення мови як шкільного предмета; обґрунтовує зміст занять, розробляє принципи побудови системи навчання, допомагає визначити методи формування мовлення та методи вивчення мови як шкільного предмета.

У мовознавстві **мова** і **мовлення** протиставляються один одному як дві форми єдиного явища, одна з яких (**мова**) є **кодом, системою знаків**, тобто засобом або знаряддям спілкування, мислення та пізнання, а друга (**мовлення**) **являє собою мову в дії, конкретне говоріння**, яке протікає у часі з метою спілкування, передачі інформації, обміну висловлюваннями. Мовлення суб'єктивне, воно породжується та здійснюється конкретною людиною та відображає всі індивідуальні особливості його думок та почуттів. Мова - явище соціальне, народжене суспільством, вона завжди об'єктивна та обов'язкова. Мовлення можебути ситуативним та неупорядкованим, мова ж - регулярна система, яка складається з фонологічного, морфологічного, лексемного та синтаксичного рівнів.

Оволодіння мовленням створює необхідні передумови для вивчення елементарного курсу рідної мови. Привертання уваги учнів до особливостей мовних одиниць, способів їх зміни, узгодження в процесі оволодіння мовленням створює більш свідоме та швидке засвоєння мовленнєвих умінь і навичок, а також компенсує недостатність мовленнєвої практики.

В останні десятиліття у зв'язку із активним розвитком педагогічної психології протиставлення мови і мовлення все частіше замінюється протиставленням мовленнєвої компетенції, тобто уміння точно та доступно передавати інформацію, ясно висловлювати свої думки, та мовного виконання, тобто використання для цього граматичних норм, правил словотворення та словозміни тощо. Такий підхід дозволяє вчителю зрозуміти

функціональне призначення вивчення рідної мови як навчального предмета: дитина вивчає рідну мову як засіб, здатний удосконалювати його мовлення.

Формування повноцінного мовлення, його удосконалення - є основною метою протягом всього курсу навчання в спеціальній школі, а система спеціального навчання в цьому типі шкіл передбачає подолання мовленнєвого дефекту і разом з цим забезпечує засвоєння загальноосвітніх знань у межах програми 9-ти річної масової школи.

3. Не менш важливим положенням, яке лежить в основі побудови системи роботи з розвитку мовлення та опанування мовою як предметом є урахування тісних взаємозв'язків між мовою, мовленням, мисленням та

іншими психічними функціями. Усному висловлюванню передують його внутрішня підготовка, планування, тобто породження (для людини, яка говорить або пише), а сприймання та усвідомлення сприйнятого співбесідником тексту потребує внутрішньої переробки, усвідомлення (для того, хто слухає або читає).

Внутрішнє мовлення пов'язане з процесами мислення, яке може мати різні форми, спираючись на наочно-дійові, практичні та абстрактні узагальнення, які виражені мовними засобами. Зовнішнє та внутрішнє мовлення, наочно-образне та абстрактне мислення формуються під час різноманітної діяльності дитини, яка тісно поєднана з мовленнєвою практикою, у взаємодії з іншими психічними функціями та процесами. Враховуючи це, під час побудови системи роботи по формуванню цих важливих психічних функцій необхідно забезпечити різносторонню активність учнів, залучати їх до різних видів діяльності (предметно-практичної, навчально-пізнавальної, трудової, ігрової). Це положення повинно знайти своє відображення у спеціальній організації та методах навчання, продиктувати відповідні дидактичні правила проведення занять, вплинути на принципи відбору мовного матеріалу.

4. Разом із тим, що мовлення відіграє важливу роль у формуванні інших психічних процесів, воно само являє собою складне структурне утворення: окремі компоненти та сторони мовленнєвої діяльності взаємопов'язані, знаходяться у складних системних відносинах. У методиці важливо враховувати зв'язки, які існують між усним та писемним мовленням.

Усне і писемне мовлення являють собою єдине та нерозривне явище, однак в їх основі лежать різні психологічні механізми. Усне мовлення характеризується непередбачуваністю, воно виникає, як правило, в процесі особистісного спілкування. Писемне мовлення формується на базі усного мовлення і являє собою більш високий етап мовленнєвого розвитку. Писемне мовлення - це зорова форма існування усного мовлення. У писемному мовленні моделюється - позначається певними графічними символами - звукова структура слів усного мовлення, часова послідовність звуків переводиться в послідовність графічних зображень, тобто букв. Писемне мовлення пов'язане з усвідомленням граматики та лексики рідної мови, потребує більшої точності у виборі слів та їх поєднань, усвідомленої та цілеспрямованої побудови речень. « У писемному мовленні ми частіше зустрічаємось з логічно розгорнутою мотивованою відповіддю на запитання; асоціація в писемному мовленні в основному орієнтована на внутрішній зміст слова-подразника та стимулює головним чином процеси внутрішньої уваги, в той час як усне мовлення в цілому ряді випадків ускладнене ситуаційними моментами, які воно не в змозі подолати. Усе це достатньо переконливо свідчить про те, що мислення більш тісно пов'язане з писемним мовленням, ніж із усним» (Д.Б.Ельконін). Писемне мовлення «тісніше, ніж усне, пов'язане з логічною думкою і в своєму розвитку не може не спиратися на мислення та внутрішнє мовлення. А ця опора рухає розвиток цих

психічних процесів». Оволодіння писемною формою мовлення допомагає учням краще познайомитися з правилами побудови зв'язного висловлювання та здійснює сприятливий вплив на їхню мовленнєву компетентність.

5. Мовлення виконує дві найважливіші, фундаментальні функції: забезпечує міжособистісну та соціальну взаємодію людей - **комунікативна функція** - та слугує засобом мислення та пізнання оточуючого світу - **логічна функція**.

На сьогодні у розробці курсів навчання школярів української мови все активніше стає присутньою **комунікативна спрямованість**, націленість на розвиток та удосконалення уміння користуватися мовленням у міжособистісному спілкуванні, послідовно, повно, граматично правильно передавати інформацію та адекватно сприймати її. Враховуючи те, що розвиток мовленнєвої комунікації є однією з провідних цілей уроків рідної мови, вчитель має весь матеріал умістити в рамки уроків української мови, на яких, крім того, необхідно вирішувати освітні завдання та завдання по оволодінню граматики та правописом. Враховуючи вікові особливості мислення молодших школярів, розширення освітньо-виховних функцій уроків мови для дітей із ТПМ є небажаним.

Тому усну мовленнєву комунікацію краще цілеспрямовано розвивати на уроках розвитку мовлення, риторики. На інших предметних уроках спілкування учнів між собою та з учителем, безумовно, також є комунікацією, але тут акценти спрямовані головним чином на пізнання оточуючого світу та себе у цьому світі, що потребує орієнтації на другу фундаментальну функцію - логічну. Саме завдяки мовленню саме у мовленнєвій діяльності діти пізнають та усвідомлюють оточуючий світ та себе в ньому. При цьому опосередковано розвиваються і комунікативні уміння. За словами Л.С.Виготського, «різні шкільні предмети взаємодіють у процесі розвитку дитини... і розвиток його зовсім не розпадається на окремі русла відповідно всім предметам, на яке розпадається шкільне навчання».

Разом із тим кожний окремий навчальний предмет сприяє розвитку часткових мовленнєвих умінь. Так, наприклад, на уроках читання, аналізуючи художній текст, діти вчаться висловлювати своїми словами естетичні та етичні почуття, характеризувати та описувати предмети, явища, вчинки людей та багато іншого, використовуючи при цьому художню лексику. Уроки історії та природознавства стають базою для розвитку мовлення, яке наближається до наукового стилю. На уроках математики та української мови учні використовують мовлення для планування та здійснення навчальних дій, усвідомлення математичних та мовних понять. На уроках мови у дітей формуються механізми писемного мовлення, вивчається, власне система мови, яка включає в себе фонетику, морфологію, словотворення, синтаксис, орфографію та пунктуацію. При цьому вивчення української мови ґрунтується на логічній функції мовлення.

6. Під час розробки системи навчання мови в спеціальній школі для дітей із ТПМ слід здійснювати диференційований підхід до різних аспектів мови шляхом правильного підбору організаційних форм (уроків вимови,

лексики, практичної граматики, розвитку мовлення). Разом із цим необхідно вчити дітей використовувати певний мовний матеріал у мовленні. Такий підхід дозволить поруч зі здійсненням єдиної лінії - формування мовлення в цілому - звертатися до окремих компонентів, сторін, підсистем мови, демонструючи особливості виділених із мовлення мовних одиниць, відношення між ними та їх елементами, сприяючи цим самим поступовому розвитку мовлення.

Складності організаційного характеру поки ще не дозволяють забезпечити повну однорідність контингенту учнів. Тому необхідність здійснення диференційованого та індивідуального підходу забор'яє вчителя у доповнення до загальних програмових вимог, єдиних для певного класу, спиратися на відомі мовні закономірності, враховувати особливості їх проявів у мовленнєвих аномаліях різної етнології та самостійно розробляти додатковий мовний матеріал та способи введення його в мовлення.

2. Наукові основи спеціальної методики початкового навчання української мови та її зв'язок з іншими науками

Мовлення як найвища форма комунікації є однією з найскладніших психічних функцій людини. Це обумовлює різнобічний підхід до вивчення таких явищ, як мова, мовлення, мовленнєва діяльність, який включає в себе соціопсихологічні, соціолінгвістичні, нейролінгвістичні, психолінгвістичні, нейропсихологічні, педагогічні, культурологічні аспекти.

Дані досліджень суміжних наук дозволяють визначити та обґрунтувати місце і значення, принципи і завдання, зміст і спеціальну методику навчання мови та мовлення дітей із ПМР.

Спеціальна методика початкового навчання мови, як і вся педагогічна наука, належить до суспільних наук.

Методологічною основою спеціальної методики є, насамперед, положення *матеріалістичної філософії* про мову як про продукт суспільно-історичного розвитку, як найважливіший засіб спілкування, про зв'язок мовлення та мислення.

Мова є специфічно людським засобом спілкування. Вона відрізняється від засобів спілкування тварин, якими є уроджені поведінкові реакції, тим, що дозволяє передавати уявлення про те, чого у наявній ситуації немає: освічувати події минулого, планувати майбутнє, використовуючи не тільки власний досвід, але й досвід інших людей.

Але головне, що ставить людське мовлення вище за всі засоби спілкування, за твердженням Годфруа, - це здатність дитини в ранньому віці розуміти та конструювати з декількох десятків звуків рідної мови необмежену кількість мовленнєвих сигналів, які у більшості випадків дитина раніше не вимовляла і не чула, і які будуть мати для неї і для оточення вирішальне значення. Необхідною умовою такої лінгвістичної компетентності є неявне знання закономірностей мови, що і сьогодні є предметом вивчення вчених психологів і психолінгвістів.

Мова є продуктом суспільно-історичного розвитку, в якому відображена історія народу, його традиції, система соціальних відносин, культура в широкому смислі.

Існує багато теорій, які пояснюють виникнення та розвиток мовлення. Розбіжності між ними виникають під час розгляду питань: коли виникли мова та мовлення; чи є мовлення чисто людським надбанням і якщо так, то чи можливо вважати його структури універсальними та успадкованими, або це набуті структури, різні в різних культурах; чи залежить розвиток мовлення від розвитку мислення, або навпаки, мовлення є основою для розвитку пізнавальних функцій.

Виникнення мови пов'язане з виникненням самої людини. Будова головного мозку, яка відновлена за зліпками порожнин дуже давніх черепів, дозволяє передбачити, що область, яка керує мовленням, розвилась на відносно ранній стадії еволюції людини. Відомо також, що людина - єдиний примат, який завдяки низькому положенню гортані здібний до розвитку членороздільного мовлення. Передбачають, що воно з'явилося 1,5 мільйонів років тому.

Мова, мовлення виникли в процесі діяльності і є однією з умов існування людини та здійснення її діяльності. У мові, як у продукті цієї діяльності, відображені її умови, зміст, результат.

Видатний психолог Л.С.Виготський зазначав, що мовлення є невід'ємною і внутрішньо необхідною частиною процесу, воно також важливе, як і дія, для досягнення мети. Дитина не просто говорить про те, що робить, але проговорювання та дія для неї є однією поєднаною складною психічною функцією, спрямованою на вирішення завдання¹.

Це обумовлює важливий принцип спеціальної методики - розвиток мовлення і навичок спілкування у дітей відбувається в діяльності, а потреба у спілкуванні, яка виникає в процесі цієї діяльності, є рушійною силою розвитку.

Коли дитина за допомогою мовлення починає оволодівати ситуацією, попередньо оволодіваючи власною поведінкою, з'являється суттєво нова організація поведінки, а також нові відношення із середовищем. Мова виступає як найважливіший засіб соціальної взаємодії.

Одним із факторів, які визначають мовленнєвий розвиток, є соціальне середовище. В процесі спілкування дитина не пасивно сприймає моделі дорослого, а активно оволодіває мовленням у результаті засвоєння мови, утвореної шляхом колективних зусиль суспільства.

Користуючись мовленням людина оволодіває суспільно-історичним досвідом людства, а також сама передає іншим людям свої думки, почуття, бажання, досвід, спонукає їх до тих чи тих вчинків та дій.

Це визначає комунікативний підхід до роботи з корекції мовлення дітей із ПМР. У спеціальній методиці звертають особливу увагу на розвиваючу роль соціального середовища, вагомому значення надають спілкуванню з оточуючими людьми, передбачають прийоми організації мовленнєвого спілкування.

Важливим для спеціальної методики початкового навчання мови є питання взаємозв'язку і єдності мови і мислення. Мова є знаряддям мислення і пізнання. Мовлення є формою Існування думки. За висновками Л.С.Виготського, єдність мовлення і мислення полягає у значенні слова, яке являє собою узагальнення, або поняття. Слово позбавлене значення не є слово, а звук пустий, значення є необхідною ознакою самого слова. Воно є мовлення і мислення в один і той же час, тому що воно є одиницею мовленнєвого мислення. Думка здійснюється у слові¹.

Але водночас ця єдність не є тотожність.

Мова - це засіб спілкування, обміну думками між людьми.

Мовлення - це оволодіння і застосування особистістю певної мови в процесі її спілкування з іншими людьми, в процесі мовленнєвої діяльності.

Мовлення, відзначає С.Л. Рубинштейн - це діяльність спілкування (висловлювання, діяння, повідомлення) за допомогою мови, мовлення - це мова в дії. Мовлення - це форма існування свідомості (думок, почуттів, переживань) для іншого, яка слугує засобом спілкування з ним, і форма узагальненого відображення дійсності, або форма існування мислення².

Мислення - це процес опосередкованого і узагальненого відображення в мозку людини предметів і явищ зовнішнього світу в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відносинах. Мислення здійснюється в узагальненнях і веде до узагальнень все вищого порядку.

Мислення відображає закони природи і суспільства, а мовлення виражає думки про ці закони, реалізує ці думки і робить доступними для інших людей.

Розвиток мовлення є невід'ємною частиною від розвитку мислення. Мова спирається на мислення.

Спеціальна методика початкового навчання рідної мови спрямована на формування у дітей мовних узагальнень, елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення.

Природничою основою мови є вчення І.П.Павлова про взаємозв'язок першої і другої сигнальної систем, про формування умовно-рефлекторних зв'язків, вчення П.К.Анохіна про функціональні системи.

Згідно зі вченням І.П.Павлова, мова є складною психофізичною функцією головного мозку, другою сигнальною системою дійсності, є сигналом сигналів. Перша і друга сигнальні системи в людини перебувають у нерозривному зв'язку, вони не можуть існувати одна без одної. Перша сигнальна система є носієм образного, друга - логічного, понятійного мислення. Друга сигнальна система утворюється на основі першої.

Вивчення вищої нервової діяльності дитини (І.П.Павлов, М.М.Кольцова) показали, що тільки у перший рік життя можна спостерігати виявлення першої сигнальної системи в „чистому вигляді" - коли дитина ще не розуміє слів і не говорить сама. У цей період її поведінка визначається тим, що доступно слуху, зору, нюху, смаку тощо. Але від моменту, коли починає розвиватися друга сигнальна система, вона впливає на всі безпосередні відчуття, які отримує дитина¹.

Отже, на ранніх сходинках розвитку превалююче значення мають безпосередні сигнали дійсності. З віком роль словесних сигналів у регуляції поведінки зростає. Слово відразу дає загальне уявлення про предмет та відсуває на другий план безпосередні враження. Це обумовлює принцип наочності, співвідношення наочності і слова в корекційній роботі з дітьми з ПМР.

Спираючись на теорію умовних рефлексів І.П.Павлова, П.К.Анохін визначив принципово новий напрям у фізіології - теорію функціональних систем організму. Згідно цієї теорії, всі фізіологічні функції, включаючи поведінку доводяться до корисного для організму пристосувального результату. Відмінною властивістю функціональних систем різного рівня організації є їх самоорганізація, яка здійснюється на основі універсального принципу саморегуляції. Це означає, що відхилення результату діяльності будь-якої функціональної системи від рівня, який забезпечує нормальну життєдіяльність організму, зразу ж мобілізує всі компоненти функціональної системи, які повертають результат до оптимального рівня.

В основі складної мовленнєвої функціональної системи лежить використання знакової системи мови в процесі спілкування.

Мовленнєва функціональна система включає взаємодію цілої низки аналізаторних систем, спирається не на одну вузьку ділянку мозку, а на спільну роботу низки його морфологічних утворень, які також тісно взаємодіють між собою.

Для правильного протікання мовленнєвого акту необхідне дуже точне узгодження роботи всіх мовленнєвих зон. Це передбачає необхідність спиратися в корекційній роботі з розвитку мовлення на принцип системності.

Психологічну основу спеціальної методики складає теорія мови, мовлення і мовленнєвої діяльності, розроблена у вченнях дослідників різних спеціальностей - психолінгвістів, психологів, лінгвістів, нейропсихологів - Л.С.Виготського, О.О.Леонтьєва, О.М.Леонтьєва, М.І.Жинкіна, О.Р.Лурія, Л.А.Чистович, Т.М.Ушакової та інших.

Психологічна природа мовлення полягає в тому, що:

- мовлення займає центральне місце в процесі психічного розвитку, розвиток мовлення внутрішньо пов'язаний із розвитком мислення і розвитком свідомості в цілому;

- мовлення має поліфункціональний характер: йому притаманні комунікативна функція (слово – засіб спілкування), індикативна (слово - засіб вказівки на предмет), інтелектуальна, сигніфікативна функція (слово - носій узагальнення, поняття); всі ці функції внутрішньо пов'язані між собою;

- мовлення є поліморфною діяльністю, яка виступає то як голосна комунікативна, то як голосна, але така, що не має прямої комунікативної функції, то як мовлення внутрішнє. Ці форми можуть переходити одна в одну;

- у мовленні потрібно розрізняти його фізичну, зовнішню сторону, форму і його семантичну (смыслову) сторону;

- слово має предметну віднесеність і значення, тобто є носієм

узагальнення;

- процес розвитку мовлення не є процесом кількісних змін, який виражається у збільшенні словника і асоціативних зв'язків слова, а є процесом якісних змін, тобто процесом дійсного розвитку, пов'язаним із розвитком мислення і свідомості¹.

Психолінгвістика, наука, що розвивається на стику психології і мовознавства, визначає мовлення як діяльність, яка включена в загальну систему людської діяльності.

Мовленнєва діяльність має психофізіологічну природу. Це робота людського організму і насамперед мозку, спрямована на використання засвоєної мови з метою комунікації.

Мовлення ж є продуктом цієї діяльності.

Мовленнєва діяльність проявляється у здібностях до мовлення, в уміннях мовлення. Формується, розвивається здібність до мовлення під впливом мовного спілкування, мовної комунікації. Людина передбачає, свідомо планує свою діяльність шляхом використання знаків мови. Мовленнєва діяльність має складну структуру. Вона включає в себе сукупність складних дій, операцій, умінь, навичок, які формуються поступово і забезпечують засвоєння мови та її використання з метою спілкування.

Виділяють два рівні оволодіння дитиною мовною дійсністю (Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія): рівень практичного оволодіння мовленням і усвідомленого ставлення до мовленнєвої дійсності. На практичному рівні мовлення виступає для дитини як засіб спілкування в її комунікативній функції. Дитина оволодіває мовленням без чіткого усвідомлення загальних закономірностей, яким підкоряється ця діяльність, і своїх операцій з ним.

Рівень усвідомленого ставлення до мовленнєвої діяльності характеризується тим, що мовлення, його формальна сторона стає предметом усвідомлених довільних дій. У результаті цих дій усвідомлюється символічне відношення між мовним знаком і значенням та формується функціональне використання цих знаків. Л.С.Виготський зазначав, що лише в процесі спеціального навчання мовлення стає для дитини предметом усвідомленого і довільного відношення.

На сучасному етапі в поняття знання мови входить не лише утримання в пам'яті одиниць мови, які вивчаються (слів, їх значущих частин, форм слів, синтаксичних структур), але й усвідомлення норм використання їх, тобто уміння користуватися одиницями мови під час сприйняття мовлення і під час його породження.

Сприйняття мовлення, його породження - різні види мовленнєвої діяльності. Для сприйняття мовлення (слухання, читання) необхідно володіти тими знаннями, що допомагають пізнати мовні форми і співвідносити їх з мовною діяльністю. А для породження мовлення (говоріння, писання) необхідно володіти тими знаннями, що допомагають відбирати потрібні

одиниці мови і використовувати їх з урахуванням змісту мовлення, ситуації спілкування.

Засвоєння мови дитиною - процес творчий. Дитина на основі готових форм, що запозичила з мовлення дорослих, пошуку зв'язків, відношень між елементами мови, правил будує власні висловлювання.

У психології (Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв) відображення системи мови у свідомості того, хто говорить, розглядають як мовні здібності.

Мовна здібність - це сукупність мовленнєвих навичок і умінь, сформованих на основі вроджених передумов.

Мовленнєва навичка - це мовленнєва дія, яка досягла ступеня досконалості, здібність здійснювати оптимальним чином певну операцію. Мовленнєві навички - навички оформлення мовних явищ - включають: зовнішнє оформлення - вимову, поділ фраз, інтонування та внутрішнє - вибір відмінку, роду, числа.

Мовленнєве уміння - це особлива здібність людини, яка стає можливою в результаті розвитку мовленнєвих навичок. Навички мають стійкість і здібність до переносу в нові умови, на нові мовні одиниці і їх поєднання, а це означає, що мовленнєві уміння включають комбінування мовних одиниць, використання їх у будь-яких ситуаціях спілкування і мають творчий, продуктивний характер.

Отже, розвивати мовну здібність дитини - це означає розвивати у неї комунікативно-мовленнєві уміння і навички.

Розрізняють чотири види мовленнєвих умінь: 1) уміння говорити, тобто викладати свої думки в усному мовленні; 2) уміння розуміти мовлення в його звуковому оформленні; 3) уміння викладати свої думки в писемному мовленні; 4) уміти читати, тобто розуміти мовлення в його графічному зображенні.

Спеціальна методика початкового навчання української мови навчає навичкам та умінням усного мовлення і створює передумови розвитку писемного мовлення.

Патологію мовлення О.О.Леонтьєв визначає як порушення мовленнєвої діяльності, обумовлену несформованістю або розладом психофізичних механізмів, „які забезпечують засвоєння, вироблення і відтворення мовних знаків членом мовленнєвого колективу”.

Таким чином, те, що досить широко визначається як патологія мовлення, у психолінгвістиці конкретизовано і позначено як порушення (патологія) мовної здібності.

Це підтверджено багаточисленними дослідженнями таких вчених, як Є.М.Вінарська, О.Є.Грібова, Л.М.Єфіменкова, Н.В.Мікляєва, Є.Ф.Соботович, Л.Г.Соловійова, С.М.Шаховська, М.К.Шеремет, які у якості основного дефекту у дітей із ЗНМ почали називати дефіцитарність мовної здібності. У цих дітей порушеними виявляються самі задатки до розвитку мовної здібності.

Б.М.Гріншпун зазначав, що у дітей із порушенням мовлення система мови не формується, „тому алаліки в процесі свого розвитку переходять з

одного рівня недорозвинення мовлення на інший, залишаючись немовленнєвими (або тими, хто погано говорить) дітьми".

На сучасному етапі важливу роль відіграє впровадження в практичну педагогіку і психологію досягнень такого розділу психології комунікації, як логопсихологія.

Логопсихологія - це галузь психології, що вивчає психіку людей, які мають первинний мовленнєвий дефект і принципи психокорекційної роботи з ними з урахуванням суміжних наук. При порушеннях мовлення відмічають різноманітні особливості психічних процесів, станів і властивостей особистості, які необхідно враховувати у корекційній навчально-виховній роботі. Логопсихологія інтегрує сучасні досягнення логопедії і психології порушеного мовленнєвого розвитку.

Отже, спеціальна методика спирається на загальні та спеціальні психологічні дослідження, які дозволяють зрозуміти, як розвиваються у дитини в нормальному онтогенезі і у дитини з порушенням мовлення різні психічні процеси, як відбувається сприйняття і породження мовленнєвого висловлювання, які є особливості оволодіння різними сторонами мовлення. Вони допомагають визначити ступінь доступності і доцільності змісту, методів і прийомів спеціального навчання.

Лінгвістичну основу спеціальної методики складає вчення про мову як знакову систему, яка кодує навколишню дійсність. Мовознавство розглядає мову як систему у єдності всіх її рівнів: фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного, синтаксичного. Робота з формування і розвитку мовлення є також складною системою, яка відображує у своєму змісті і методиці системний характер мовних зв'язків. Найважливішим принципом спеціального початкового навчання рідної мови є комплексність, тобто вирішення всіх завдань розвитку мовлення у взаємозв'язку і взаємообумовленості, при провідній ролі зв'язного мовлення.

Знаками мови є морфеми, слова, словосполучення, речення. Мовний знак сам по собі не має значення, але спрямований на нього, тому виступає членом другої сигнальної системи.

Крім знаку в мові є незначкові елементи - фонеми (звуки мови), просодеми (одиниця сили, тону, подовженості), які називають у лінгвістиці фігурами. Поза мовою вони нічого не означають і використовуються для конструювання мовних знаків. Щоб оволодіти мовою, навчитися говорити, дитина повинна пам'ятати всі фігури (фонеми, просодеми), впізнавати і розрізняти їх на слух, навчитися артикулювати. Крім того, дитина повинна зрозуміти знаки мови - навчитися співвідносити слово з конкретним явищем навколишньої дійсності.

Смисл мовного знаку може бути предметним (означати предмети, явища, їхні дії, ознаки). Такі мовні значення називають лексичними.

Знаки мови, які мають логічний смисл (означають логічні відношення - мету, причину, місце), називають граматичними значеннями.

Оволодіваючи мовою, дитина оволодіває лексичними, граматичними значеннями.

Як мовна система мова являє собою сукупність мовних одиниць (фонеми, морфеми, слова, словосполучення, речення) і відношень між ними.

Дитина з раннього віку практично засвоює всі одиниці мови. Одиницями мовлення є висловлювання, діалогічна єдність, надфразова єдність (текст), синтагма.

Діалогічна єдність - це мінімум дві репліки. Початкова репліка може бути запитанням, повідомленням, або спонуканням.

Надфразова єдність (текст) - це два, або більше речень, ЩО пов'язані між собою за змістом, об'єднані однією темою і граматично (ланцюжковим чи паралельним зв'язком).

Синтагма - це досить складна одиниця мовлення: вона може бути частиною речення, або цілим реченням; у складі синтагми, як правило, кілька слів, але в її складі може бути і лише одне слово. Найменшою одиницею комунікації є речення, зразок мовлення.

Формування мовленнєвого висловлювання в дитячому піці проходить декілька етапів від появи ізольованих слів, і потім ізольованих самостійних фраз до складного розгорнутого висловлювання. Мовлення будується на основі використання мовного матеріалу і за характерними для мови законами, правилами. Мовлення підпорядковується законам мови, але не є її тотожністю. У мовленні одиниці мови одержують додаткові можливості, а саме: вибір, повторення, розміщення, комбінування, трансформацію. З багатьох мовних одиниць вибирається одна, яка потрібна тому, хто говорить, або пише.

Правила вживання лексичних і граматичних значень у лінгвістиці називають нормою мови. В кожній мові є свої традиційні норми, які не можна змінювати. Щоб володіти правилами рідної мови, слід запам'ятати традицію вживання мовних знаків: їх звукове і графічне оформлення, їх взаємозаміну, поєднання.

Практичне вирішення питань розвитку мовлення багато в чому залежить від розуміння співвідношення мови і мовлення. Дана проблема є предметом розглядання багатьох психологів і лінгвістів. Характеристика мовлення зазвичай дається через його протиставлення мові. «Мова - це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок»¹.

«Мовлення - це спілкування людей між собою, мовна діяльність»¹.

Мовлення - це психофізіологічний процес, це реалізація мови, яка тільки через мовлення виконує своє комунікативне призначення.

Мовлення - це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях і з наперед визначеною метою; це діяльність за допомогою мови, особлива психічна діяльність.

Мовлення - це: 1) спосіб існування і вияву мови, «мова в дії», мовний процес у багатьох його видах і формах (говоріння, писання, слухання, читання), мовчазна розмова з самим собою, обдумування майбутнього свого чи сприйнятого від інших повідомлення; 2) вияв процесу формування а не

втілення); 3) вияв одиниць мови усіх рівнів і правил їх поєднання; 4) засіб конкретизації спілкування (мовного спілкування)¹.

Отже, мова - це засіб спілкування, а мовлення - сам процес спілкування.

Спеціальна методика початкового навчання української мови спирається на лінгводидактику (науку про навчання мови), яка в свою чергу спирається на розвиток сучасної лінгвістики.

Різні науки лінгвістичного циклу (лексикологія з фразеологією, фонетика, граматики) дозволяють визначити основні напрямки роботи, склад мовленнєвих навичок та прийоми їх формування.

Спеціальна методика дуже тісно пов'язана із загальною дошкільною дидактикою та логодидактикою, які мають спільний предмет вивчення, а саме: дослідження закономірностей розвитку і навчання особистості.

Спеціальна методика використовує основні поняття і терміни *дошкільної дидактики* (мету, завдання, методи і прийоми навчання, їх класифікація, дидактичний матеріал тощо), а також її положення, що стосуються загальних закономірностей, принципів, засобів, методів.

Логодидактика теоретично обґрунтовує особливості процесу навчання дітей із ПМР.

Крім того, спеціальна методика використовує досягнення (спеціальної педагогіки і, зокрема, *логопедії*, яка розглядає розлади мовлення з позицій попередження і подолання засобами спеціально організованого навчання і виховання. Логопедія вивчає онтогенез мовленнєвої діяльності при ріпних формах мовленнєвих порушень, визначає етіологію, Механізми, структуру і симптоматику мовленнєвих розладів, розробляє спеціальні принципи, диференційовані методи і способи подолання клінічних форм мовленнєвих порушень.

Отже, спеціальна методика початкового навчання української мови є інтегрованою дисципліною, яка спирається на лінгвістичні, психофізіологічні, психолінгвістичні, дидактичні основи розвитку мовлення дітей дошкільного віку в його нормальному та патологічному онтогенезі.